

Блануца Андрій Васильович,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

Інституту історії України НАН України

andriiblanutsa@gmail.com

ВЛАДНІ ЕЛІТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ СТАТУС ВОЛИНСЬКИХ КНЯЗІВ

У статті з'ясовано сутність соціально-політичного статусу волинських князів. Основну увагу приділено економічним позиціям, соціальному статусу та службовій і політичній кар'єрі представників даної групи. Досліджено основні соціальні групи шляхти, визначено їх кількісний склад і становище в суспільстві.

Ключові слова: шляхта, Річ Посполита, ревізія, реєстр, князі.

THE RULING ELITES OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH OF THE SECOND HALF OF THE 16TH – THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURIES: THE SOCIO-POLITICAL STATUS OF THE VOLYN PRINCES

This article deals with the matter of the socio-political status of the Volyn princes. The main attention is paid to the economic positions, social status and official and political career of the representatives of this group. The main social groups of the nobility were studied, their quantitative composition and position in society was determined.

Key words: nobility, Polish-Lithuanian Commonwealth, audit, register, princes.

Уперше розбіжність можна вбачати в титулах князів, якими вони були позначені в ревізії Луцького замку 1545 р. Так, найпотужніших князів в ревізії названо «княжатами головними», а решта отримала назву «княжат-повітників» [1]. У ревізії Луцького замку 1545 р. ревізор вперше вжив до означення князівської верстви вказані титули, якими позначався статус, який в даному регіоні закріпився за тим чи іншим князівським родом. Серед «княжат головних» згадується Федір Андрійович Сангушкович, Андрій Михайлович Коширський, Олександр та Іван Федоровичі Чорторийські, Дубровицький менший, тобто представники трьох князівських родів: Сангушків-Коширських, Чорторийських та Гольшанських-Дубровицьких. Н. Яковенко до цієї князівської групи відносить, окрім згаданих, ще шість родів: Острозьких, Заславських, Збаразьких, Вишневецьких, Корецьких, Четвертенських та емігрантів Глинських, «усі інші – відмічає дослідниця – віднесені до княжат-повітників» [2, с. 100]. Проте в ревізії деякі з них відмічені поіменно, наприклад, до луцьких повітників ревізор зарахував

таких князів: Федора Головно-Острожецького, Вороницьких, Максима, Остафія і Богдана Соколинських, Івана Масальського, Якова Крокотку, Юрія і Войну Вороницьких, Стефана Ружицького, Богдана Любецького, Велецького, а також віднесених Н. Яковенко до «княжат головних» Андрія, Матвія та Івана Четвертенських [1, с. 20-21]. Тут зазначимо, що ревізор відніс Четвертенських до князів-повітників помилково.

Чи були економічні позиції князів однаковими і чи мали перевагу над іншими привілейованими суспільними групами, наприклад панського прошарку і решти нетитулованої шляхти, умовно яких можна віднести до групи шляхти-зем'ян? Відповідь на ці питання можуть дати джерела фіскально-реєстрового характеру, опрацювання яких дозволить встановити наближене до дійсності співвідношення земельних володінь зазначених груп шляхетського стану. Для XVI ст. – це Попис війська ВКЛ 1528 р., а також Поборовий реєстр Волинського воєводства 1570 р., для першої ж половини XVII ст. – Подимний тариф Волині 1629 р.

На інших територіях українських земель, що в означений період входили до складу ВКЛ та Речі Посполитої, паралельних джерел такого типу, на жаль, не збереглося.

Станом на 1528 р. у руках князів, які становили найменший відсоток всіх землевласників на Волині (13%), сконцентрувалася найбільша кількість волок (44%). 77 представників панського прошарку (27% від загальної кількості шляхтичів-землевласників Волині) володіли 30% землі. Найчисельнішу групу землевласників регіону склали шляхтичі-зем'яни (60%), однак у їхньому розпорядженні знаходилося лише 26% землі. Натомість один представник панського прошарку в середньому володів 57 волоками землі, шляхти-зем'ян – лише 22 волоками, а один представник князівської групи в своїх руках концентрував аж 168 волок землі.

Станом на 1570 р. у структурі шляхетського землеволодіння на Волині відбулися суттєві зміни. По-перше, зросла кількість шляхтичів-землевласників і, відповідно, площа їхніх земельних володінь (див. таблицю 2). По-друге, набирають економічної потуги представники панського прошарку. Вони, при сталому процентному співвідношенні до інших двох шляхетських груп, нарощують свої земельні володіння, які майже зрівнюються з князівським (42,2% припадає на панське землеволодіння та 44,4 – князівське). По-третє, при кількісному і процентному зростанні групи шляхти-зем'ян

частка їхнього землеволодіння зменшується в два рази порівняно з 1528 р. (з 26% до 13,4%).

Постає питання, чи всі князі мали однакові економічні позиції? Як видно з документів, князівський прошарок не був однорідною верствою.

Так, маєткові позиції князів-повітників і князів головних за Пописом війська ВКЛ 1528 р. представлені 38 особами князівської верстви, серед яких 18 належать до 7 родів групи «княжат головних», а решта 20 – до 12 родів групи «княжат-повітників». Представники групи князів головних виставляли із своїх земельних володінь 299 коней, значно менше (56 коней) – представники групи князів-повітників.

Таблиця 3, складена на основі опрацювання Попису війська ВКЛ 1528 р., дає чітке уявлення про співвідношення землеволодінь між двома князівськими групами. За її даними, 12 родів «княжат-повітників», що склали 63% від князівського прошарку, володіли 16% земель (1008 волок) від загальної величини князівського земельного фонду Волині. Водночас 7 родів (37%), віднесених до групи «княжат головних», сконцентрували у своїх руках 84% земель Волині (5382 волок), тобто більше, ніж в п'ять разів від «княжат-повітників». Із цього не важко переконалися, що беззаперечна економічна перевага була на боці князів головних. Особливо значними розмірами своїх земельних володінь серед князів головних вирізнялися

Таблиця 1

Структура шляхетського землеволодіння на Волині за матеріалами Попису війська ВКЛ 1528 р [3]

| Групи | власників | | у них землі | |
|----------------|-----------|-----|-------------|-----|
| | кількість | % | волок | % |
| князі | 38 | 13 | 6390 | 44 |
| пани | 77 | 27 | 4446 | 30 |
| шляхта-зем'яни | 173 | 60 | 3834 | 26 |
| всього | 288 | 100 | 14670 | 100 |

Таблиця 2

Структура шляхетського землеволодіння у Волинському воєводстві за матеріалами Поборового реєстру 1570 р. [4]

| Групи | власників | | у них землі | |
|----------------|-----------|-----|-------------|-----|
| | кількість | % | волок | % |
| князі | 42 | 11 | 7337,5 | 45 |
| пани | 99 | 27 | 7018 | 42 |
| шляхта-зем'яни | 230 | 62 | 2151 | 13 |
| всього | 371 | 100 | 16506,5 | 100 |

родини Сангушків-Коширських, Вишневецьких, Чорторійських, Четвертенських та Заславських, які виставляли із своїх володінь відповідно 126, 46, 33, 31 та 29 коней [5]. Родини Любецьких, Козек, Курцевичів, Порецьких та Ружинських-Роговицьких, які були на той час найкрупнішими землевласниками серед «княжат-повітників», виставляли із своїх володінь, відповідно, лише 15, 10, 8, 5 та 4 коней [5].

Станом на 1570 р. маєткові позиції князівських груп дещо змінилися, головним чином через зменшення відсоткової частки землеволодінь князів-повітників порівняно із земельними володіннями князів головних. Дані співвідношення землеволодінь двох князівських груп на Волині представлені в таблиці 4. Так, 14 родин (відповідно 64% від загальної кількості князівського прошарку) представників групи «княжат-повітників» володіли лише 14% земель Волинського воєводства (1110 волок) [4]. Володіння ж «княжат головних» дещо збільшилися у порівнянні з 1528 р. Зокрема, представники 8 родин (відповідно 36%) групи князів головних зосередили в своїх руках 86%

землеволодінь регіону (6944 волок) [4], тобто їхні володіння збільшилися на 2% порівняно з 1528 р.

За даними Поборового реєстру станом на 1570 р., найпотужнішими в економічному аспекті залишалися ті ж самі роди представників групи «княжат головних», що й у 1528 р. У цьому реєстрі вже фігурує кн. К. Острозький, який і очолив список найзаможніших князів не лише Волині, а всієї Речі Посполитої. За ним йшли Сангушки-Коширські, Вишневецькі, Корецькі, Чорторійські, Збараські, Четвертенські. До «княжат головних» нами також був зарахований кн. А. Курбський, що мав особливий статус і був пожалуваний Ковельською волостю у Володимирському повіті, що, згідно з поборовим реєстром, становила 384 волоки землі [4, к. 246 зв].

Найзаможніші родини «княжат-повітників» Козек, Порицьких, Масальських, Курцевичів в середньому мали 60-100 волок [4, к. 202-274 зв], а шість представників роду Ружинських-Роговицьких володіли лише 27 волоками землі (36 димів) [4, к. 237–248].

Таблиця 3

Співвідношення землеволодінь між «княжатами-повітниками» та «княжатами головними» на Волині станом на 1528 р. [5]

| Групи | власників | | у них землі | |
|---------------------|-----------------|-----|-------------|-----|
| | кількість родів | % | волок | % |
| «княжата-повітники» | 12 | 63 | 1008 | 16 |
| «княжата головні» | 7 | 37 | 5382 | 84 |
| всього | 19 | 100 | 6390 | 100 |

Таблиця 4

Співвідношення землеволодінь між «княжатами-повітниками» та «княжатами головними» у Волинському воєводстві станом на 1570 р. [4]

| Групи | власників | | у них землі | |
|---------------------|-----------------|-----|-------------|-----|
| | кількість родів | % | волок | % |
| «княжата-повітники» | 14 | 64 | 1110 | 14 |
| «княжата головні» | 8 | 36 | 6944 | 86 |
| всього | 22 | 100 | 8054 | 100 |

Таблиця 5

Співвідношення землеволодінь між «княжатами-повітниками» та «княжатами головними» у Волинському воєводстві станом на 1629 р. [6, с. 141–155]

| Групи | власників | | у них землі | |
|---------------------|-----------------|-----|-------------|-----|
| | кількість родів | % | волок | % |
| «княжата-повітники» | 9 | 47 | 1919 | 4 |
| «княжата головні» | 10 | 53 | 43433 | 96 |
| всього | 19 | 100 | 45352 | 100 |

За майже 60 років у співвідношенні землеволодінь між двома групами князів відбулися кардинальні зміни, що яскраво відображені відповідними цифрами і відсотками в таблиці 5. За даними джерел, на основі яких складена дана таблиця, «княжата-повітники» на першу третину XVII ст. все дедалі втрачають й так не дуже міцні економічні позиції в регіоні. Так, порівняно з 1570 р. у даний час частка земельних володінь князів-повітників зменшилася з 14 до 4%. Натомість, «княжата головні» остаточно закріпили своє домінування в економіці Волині – частка їхніх володінь сягнула 96%, тобто збільшилася на 10% порівняно з 1570 р.

Таким чином, за столітній період волинські «княжата-повітники» в економічному аспекті поступово втратили свої позиції, що виражались головним чином в обсягах земельних володінь.

Поступово князі-повітники вимушені заставляти, здавати в оренду, а то й часом продавати свої маєтності, тоді як володіння князів головних в основному залишалися стабільними, а окремі представники ще й змогли їх збільшити [6]. На другу половину XVI – початок XVII ст. навіть титуловані пани могли посперечатися у своїй економічній міці, деякі з них зосередили у своїх руках величезні, порівняно з князями-повітниками, землеволодіння [7]. Тому основною відмінністю економічного характеру князів головних від князів-повітників було походження їхніх володінь. Якщо перші вирізнялись успадкованими землеволодіннями, то володіння других формувались в основному за рахунок отчин-вислуг [2, с. 100–101].

Окрім відмінностей економічного характеру, на статус князів впливали й такі фактори, як соціальне становище та правосвідомість. Серед цих факторів були ті, що вирізняли князів головних від князів-повітників: суверенність землеволодіння, особисті права (виступ збройних загонів на війну окремо від загального повітового ополчення, право на персональні листи-повідомлення), право підсудності виключно великому князю [2, с. 100–102]. Остання теза про прерогативу князів головних над князями-повітниками видається перебільшеною. Важко погодитися з думкою, що князі-повітники підлягали лише під юрисдикцію воєвод чи місцевих старост. Таке твердження Н. Яковенко базує на відповідних формулах Волинської

і Київської уставних грамот, однак не вказуючи відсилки на конкретні статті даних грамот [2, с. 102]. Проте перевід на вище право, тобто під юрисдикцію великого князя литовського, мали не те щоб «княжата-повітники», а й не титулована знать – пани і зем'яни [8, р. 103]. У Київській уставній грамоті було ще й застереження, що якщо князь, пан або зем'янин не з'явиться в певний визначений час судового розгляду справи великим князем литовським, то дана справа автоматично переходила під юрисдикцію воєводи («Тога воєвода нашъ маєть мощно его перед собою ку праву поставити бех кажьдого отъзыванья перед нас и справедливост маєть тому вчинитъ на конецъ») [9, р. 242].

Від економічних і соціальних важелів, якими володіли ті чи інші князівські роди, залежала і їхня службова та політична кар'єра. Так, після Люблінської унії князі формально були позбавлені права на спадкове місце у сенаті Речі Посполитої. Після такого нововведення дорогу до державної ради прокладали тільки воєводські і каштелянські уряди у своїх воєводствах. Проте воєводські уряди від Волинського воєводства і після унії, знову ж таки, належали тим самим головним княжатам (Острозьким, Чорторійським, Корецьким, Вишневецьким, Заславським, Сангушкам), які раніше входили до складу великокнязівської ради ВКЛ. Лише уряди каштелянів в цей час змогли посісти і представники панського прошарку, які, однак, становили видиму меншість порівняно із представництвом князів. За підрахунками Н. Яковенко, волинська князівська верства протягом 1569–1648 рр. делегувала до сенату Речі Посполитої 21 особу від семи родів [2, с. 108–110]. Відзначимо, що до найвищих державних урядів цього періоду так і не змогли протиснутися представники групи «княжат-повітників».

Як показав аналіз відповідних джерел, «княжата-повітники» суттєво поступалися «княжатам головним», що й стало однією з головних відмінностей між їхніми статусами. Представники групи «княжат-повітників», не маючи в більшості випадків вагомих фінансових важелів, поступово ставали слугами своїх набагато заможніших сусідів – князів головних. Наприклад, серед князів-слуг Острозьких були представники таких родин «княжат-повітників»: Курцевичів, Войн-Воронєцьких, Жижемських, Хованських, Ружинських. Вишневецьким

служили Друцькі-Горські, Лики, Темрюк-Пятигорські, Ружинські, а Корецьким і Сангушкам – вже згадувані Ружинські [2, с. 120]. Непоодиноким явищем ставало й те, що князі-повітники займали повітові уряди, які традиційно посідала менш титулована шляхта.

Таким чином, на підставі розглянутого матеріалу можна констатувати, що у владних щаблях Речі Посполитої волинські князі

займали найвищі сходинки. Економічні позиції і соціальний статус волинських князів робили їх беззаперечними політичними лідерами як у регіоні, так і в державі. Варто також вказати і на відмінності у статусах серед князівської верстви. Її нижчий прошарок – князі-повітники – у зв'язку зі своєю економічною слабкістю не могли справляти значний вплив на політичне життя держави.

Список використаних джерел:

1. Źródła dziejowe. Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku / Wyd. A. Jabłonowski. T. VI. Warszawa, 1877. S. 20; Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / редкол: П. Сохань (відповідальний редактор), Г. Боряк, М. Крикун та ін. Київ, 2005. 597 с.
2. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ : Наук. думка, 1993. 416 с.
3. Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 523. Кн. Публічных спраў 1 / Падрыхт А.І. Груша, М.Ф. Спірыдонаў, М.А. Вайтовіч ; НАН Беларусі, Ін-т гісторыі. Мінск : Бел. навука, 2003. 444 с.
4. Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD). ASK, к. 202-274 зв.
5. Російський державний архів давніх актів (РГАДА). Ф. 389. Оп. 1. Спр. 523. Арк. 200 зв. -208 зв.
6. Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. Київ: Укрполіграфоб'єднання ім. Леніна, 1930. Ч. 1: Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. 155 с.
7. Блануца А. Земельні контракти князів на Волині (друга половина XVI ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. 2005. Вип. 5. С. 173–182.
8. Блануца А. Земельні контракти волинської шляхти в другій половині XVI ст. *Український історичний журнал*. 2005. № 6. С. 33–50.
9. Блануца А. Пани і шляхта-зем'яни в системі обігу земельних володінь на Волині в другій половині XVI ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. 2005. Т. 14: На пошану академіка І. С. Винокура. С. 161–178.
10. Lietuvos Metrika (1387–1546). Užrašymų knyga 25. Vilnius, 1998.
11. Lietuvos Metrika (1499–1514). Užrašymų knyga 8. Vilnius, 1995.